

प्रस्तावना

या प्रबंधामध्ये मी विसुद्धाधिग्ग हा ग्रंथातील " मार्गाच्या " संकल्पनेचा अभ्यास करणार आहे. हा विषय मी आपाततः निवडला नाही. मी स्म. फिलच्या लघुप्रबंधामध्ये 'धम्मपद' या बौद्ध ग्रंथाच्या आधारे 'तृष्णा' व 'निर्वाण' या संकल्पनांचा अभ्यास केला होता. त्यामध्ये दुःखाच्या समस्येची मांडणी " तृष्णे " च्या स्मात करून त्या समस्येला उत्तर "निर्वाण" आहे असे मांडले होते. स्म. फिल. च्या लघुप्रबंधाच्या मर्यादित मला निर्वाणाच्या मार्गाची सखोल विवेचन करणे मात्र शक्य नव्हते. म्हणून तोच विषय मी पुढील संगोधनाकरिता निवडला.

या विषयावर प्राथमिक वाचनाला सुरुवात केल्यावर मला असे आढळले की वेगवेगळ्या बौद्ध परंपरांमध्ये " मार्ग " ची संकल्पना वेगवेगळी आहे. विशेषतः थेरवादी व महायाना परंपरांमध्ये हा भेद प्रकटपणे दिसून येतो. धम्मपद थेरवादी परंपरेतील ग्रंथ असल्याने, ज्यामध्ये मार्ग या संकल्पनेचे सखोल विवेचन केले आहे असा आचार्य बुद्धघोषांचा विसुद्धाधिग्ग हा ग्रंथ मी निवडला. या विषयावर मी जे अंतर्धान केले ते प्रबंधात पुढील प्रमाणे मांडले आहे.

माझ्या प्रबंधाच्या पहिल्या प्रकरणामध्ये मी थेरवादी व महायानी परंपरेतील मार्गाची संकल्पना काय आहे हे मांडले आहे. मला असे आढळले की, या परंपरांमध्ये एकतर दुःखाच्या समस्येचा जागा तद्वस्तुमीमत्तेतील प्रश्नांना घेतल्यामुळे " मार्ग " हा संकल्पना दुय्यम ठरला अथवा " करुणा " " दान "

याच्यावर

अवाजवी भर दिल्याने " मध्यममार्ग " हे मागचि नियामक तत्त्व

हरवून गेले, त्यामुळे हा मार्ग दुःखानरोधापर्यंत, जाणारा उरला नाही.

हे मार्ग अमार्ग का झाले याचा शोध घेतला असता मला असे आढळले की दुःखाचे मूळ असलेल्या तृष्णेचे स्वस्म यथार्थपणे न जाणल्याने हा मार्ग उद्विष्टाप्रत जाऊ शकत नाही. तृष्णा ही माणसाच्या आवेष्टेचा पारंपारिक आहे. " सर्वम् अनित्यम् " सर्व दुःखम् " सर्वम् अनात्मम् " हे न जाणल्याने, तसेच आपल्या इच्छा आकांक्षा या सामाजिक मानदंडानी, रुढी परंपरांनी निर्धारित झाल्याने माणसाच्या जीवनात तृष्णेचा उदय होतो. तृष्णेचे यथार्थस्वस्म न समजता, दुःखाचे मूळ म्हणून तृष्णा दूर करण्याचे जेव्हा प्रयत्न केले जातात तेव्हा ते प्रयत्न, ते मार्ग विफल होतात. जर तृष्णा नैसर्गिक मानून तिची पूर्ती करण्याचा खाद्याने प्रयत्न केला तर ही पूर्ती तर होऊच शकत नाही उलट ती व्यक्ती तृष्णेच्या जाब्यात जास्तच अडकत जाते. व परिणामी दुःख भोगते. उलट जीवनाकडे पाठ फिरवून, तृष्णेचे कठोर तपादि मार्गांनी दमन केले तर तृष्णेच्या बरोबर माणसांच्या मूलभूत प्रवृत्तीचे दमन होऊन त्यामधून दुःखनिरास न होता अनेक विकृती उत्पन्न होऊ शकतात. याप्रमाणे तृष्णेचे खरे स्वस्म न जाणल्याने " मार्ग " च समस्या कशी होते हे दाखविण्याचा प्रयत्न मी दुसऱ्या प्रकरणामध्ये केला आहे.

निर्वणि संपादन करावयाचे असले, दुःखनिरोध साधावयाचे असले तर तृष्णेचा क्षय करायला हवा. म्हणजे वेदनाचे जे विकृत, अस्वाभाविक स्म आहे

त्याचा क्षय करायला हवा. पण वेदनाचो पारणतो तृष्णेत होते ती अक्या व संस्कार यांना म्हणून दुःखनिरोध साधण्याकरिता संस्कारांचो शुध्दी च्हायला हवो, अक्या दूर होऊन तिचो जागा प्रज्ञेने घ्यायला हवो. मुखय बदल करावयाचा आहे तो धारणेत, दृष्टीत या दृष्टीत, धारणेत झालेला बदल आचरणात अभिव्यक्त च्हायला हवा. विसुध्दमग्गात माइया मते अशा प्रकारे मार्गाचा विचार मांडलेला आहे. मार्गाचो ही मांडणी शील, समाधी व प्रज्ञा यांच्या स्वस्मात केली आहे. विशुध्दमग्गातील शील, समाधी व प्रज्ञा यांचे स्वस्म काय आहे. यांचे विवेचन मी अनुक्रमे तिस-या, चवथ्या व पाचव्या प्रकरणांमध्ये केले आहे.

प्रबंधाच्या तिस-या प्रकरणामध्ये मी विशुध्दीमग्गातील शीलाचो संकल्पना काय आहे याचो चर्चा केली आहे. मला असे वाटते की विशुध्दमग्गात शीलाचा दोन वेगळ्या दृष्टीकोनातून विचार केलेला आहे. एक आहे तो विविध आचरबंध म्हणून तर दुसरा आहे मार्गाच्या संदर्भात. " मार्गाच्या " संदर्भात "पातिमोक्ख संवरशील " इंद्रियसंवरशील " आजोव परिशुद्धोशील " आणि " प्र ययमन्नित्त शील " याशीलांचा विचार केला आहे. व असे मांडले आहे की या शीलांच्या शुध्दीने शीलशुध्दी होणार आहे. माइया मते तृष्णेच्या मूलभूत स्मांचा, तृष्णेला पुष्ट करणा-या, निर्मितीला सहाय्यभूत ठरणा-या घटकांचा विचार या चार शीलांच्या संदर्भात घेतो. तृष्णा निर्माण होते किंवा ती न्स्तते ती इंद्रिय विषयांच्या बाबतीत, सत्ता, संपत्ती, मान यांच्या बाबतीत. आणि

वरील चारशीलांच्या शुध्दोने ही तृष्णा निर्माण होणार नाही.

आचार्य बुद्धषोषांच्या मते खादो "कृती" शील होऊ शकत नाही तर त्या आचरणामागे असलेली 'चेतना, 'जाणोव' दृष्टी ही शील आहे. म्हणजे शीलविशुध्दीकरिता विशिष्ट प्रकारची जाणोव, दृष्टी असणे आवश्यक आहे. पण ही जाणोव आसक्ती, द्वेष, मूढता, या संस्कारांनी दूषित, मलीन झालेली आहे. जोपर्यंत हे संस्कार दूर होणार नाहीत तोपर्यंत जाणोव - चेतना प्रगल्भ होणार नाही. हे चित्त - मल दूर करण्याचा, क्षीण करण्याचा उपाय " समाधी " हा आहे. समाधी म्हणजे विशिष्ट प्रकारच्या विषयावर केलेले चिंतन, ज्यामुळे त्याच्या चित्तावरील मल दूर होतील. असा समाधीचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न मी चवथ्या प्रकरणात केला आहे. व त्या अनुरोधाने असे दाखविले आहे की, ही समाधी साधण्याचा मार्ग हा " मध्यममार्ग " आहे. विसुध्दमग्गात आत्मक्लेशाचा मार्ग कसा टाळला आहे हे मी " चरिया " ध्यानविषयातील विविधता ", "दहा बाधा " यांच्या सहाय्याने दाखविले आहे.

प्रज्ञा या पाचव्या प्रकरणामध्ये मी विसुध्दमग्गातील प्रज्ञेचे स्वस्म विद्या, संज्ञा विज्ञान प्रज्ञा यांच्यातील भेद दर्शवून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. वस्तुतः अविद्या संज्ञादि सर्व जाणोवेचीच स्मे आहेत. अविष्कार आहेत. ती स्मे जाणोवेचा उत्तरोत्तर विकास उत्कर्ष दर्शवितात. प्रज्ञेचा हा विकास होत असताना काही टप्प्यांचा प्रयत्य येईल, हे टप्पे म्हणजे पंचविशुध्दी होय. हे ज्ञान होण्याकरिता मानवी व्यक्तीलाचे स्वस्म काय

आहे ? जगाचे स्वस्म काय आहे ? या सारख्या प्रश्नांवर पुन्हा पुन्हा चिंतन करणे आवश्यक आहे. प्रज्ञेच्या चिंतनाचे, विमर्शनाचे जे विषय आहेत त्यांना प्रज्ञाभूमी असे म्हटलेले आहे. पंचस्कंध, षडायतन, अठरा धातू, बावीस इंद्रिये, चार आर्यसत्य व प्रतीत्यसमुत्पाद या प्रज्ञाभूमी होत. प्रतीत्यसमुत्पादाचे ज्ञान ज्ञाल्याने कार्यकारण संबंध नाही, नित्यता नाही, नित्य आत्मत्त्व नाही याचे आकलन होईल आणि त्यामुळे अविद्या पूर्ण दूर होऊन तृष्णा क्षय होईल.

तृष्णाक्षयानंतर व्यक्तीची जी अवस्था असते तिला बौद्ध तत्त्वज्ञानात, निर्वाण असे म्हणतात. विशुद्धमगगात निर्वाणाची संकल्पना काय आहे हे मी सहाव्या प्रकरणात मांडले आहे. निर्वाण ही सशुद्धांप्रमाणे अत्यंतभावाची कल्पना नाही. ही कल्पना प्रतीत्यसमुत्पादाचे खरे स्वस्म न कळल्याने निर्माण झाली असावी असा विचार मी मांडला आहे. प्रतीत्यसमुत्पादाला कार्यकारणभावाचा सिध्दांत कल्पल्यामुळे अविद्येचा - मूळ कारणाचा क्षय झाल्यावर, उरेल तो फक्त अभाव, शून्य असे मानले गेले असावे.

शेवटी, सर्वमलरहित अत्यंत परिशुद्ध अशी अवस्था प्राप्त होण्याकरिता प्रज्ञा शील व समाधी या तिहींची आवश्यकता आहे का असा एक प्रश्न मी विचारात घेतला आहे. विशुद्धमगगाच्या अभ्यासावरून मला असे आढळले की, विशुद्धमगगात तरती समाधी तृष्णाक्षयाकरिता, दुःखनिरोधाकरिता,

निर्वाणा करिता आवश्यक मानलेली नाही. मात्र प्रज्ञा व शील हे आवश्यक आहेत. केवळ बाह्यप्रार चांगले असतील पण त्यामागे " योग्य दृष्टी " नसेल तर शीलशुध्दी होणार नाही. उलट " सर्वम् आन्त्यम् " सर्वम् दुःखम् " सर्वम् अनात्मम् " असे ज्ञान असेल, आचरणातून मात्र, प्राप्त होती, द्वेष व्यक्त होत असतील तर त्या ज्ञानाला "भावनाप्रज्ञा" असे म्हणता येणार नाही. ती श्रुतमय प्रज्ञा असेल, ते केवळ ऐकीव ज्ञान असेल.

माझ्या विचारांचा प्रवास हा असा आहे. मी हा जो अभ्यास केला आहे यात माझे मार्गदर्शक डॉ. बारलिंगे यांचा मोठा वाटा आहे. हा विषय घेण्यास प्रोत्साहन त्यांनीच दिले. त्यांच्या बरोबर वेळोवेळी केलेल्या चर्चांमुळे माझे बौद्ध तत्त्वज्ञानातील बरेचसे गैरसमज दूर होऊ शकले. विशेषतः बौद्ध कार्यकारण संबंधांमधील नाहीत हा महत्त्वाचा सिध्दांत त्यांनीच स्पष्ट केल्याने मला कळला. सरांनी मला वेळोवेळी मार्गदर्शन केले नसते, प्रबंधाचे काम पूर्ण करण्यास प्रोत्साहन दिले नसते तर हा प्रबंध पूर्ण झालाच नसता. सरांनी मला जे मौलिक विचार दिले त्याबद्दल मी त्यांची सदैव ऋणी असेल.

हा प्रबंध लिहिण्याच्या काळात डॉ. मो. प्र. मराठे व डॉ. आर. सुंदरराजन हे तत्त्वज्ञान विभागप्रमुख होते. या दोघाही विभाग प्रमुखांनी मला सर्वतोपरि मदत केली. त्याबद्दल मी त्यांची आभारी आहे. विभागप्रमुखांना मला जशी मदत केली तशीच पुणे विद्यापीठाच्या तत्त्वज्ञान विभागातील व

स. प. महाविद्यालयाच्या तत्त्वज्ञानविभागातील प्राध्यापक वगनिहो मला सहाय्य केले आहे. त्यांचीही मी आभारी आहे.

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने मला "

या योजनेअंतर्गत मला शिष्यवृत्ती दिली. त्याबद्दल मी विद्यापीठ अनुदान आयोगाचे आभार मानते.

पुणे विद्यापीठाच्या ज्यकर ग्रंथालयातील व स. प. महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयातील ग्रंथपाल व इतर कर्मचारी यांनी मला हवे ते संदर्भग्रंथ उपलब्ध करून दिले. त्याबद्दल मी त्यांची आभारी आहे.

माझे हे काम पूर्ण होण्यात सर्व स्तरांवर माझ्या मित्रमित्रिणींचा फार मोठा वाटा आहे. त्या सर्वांची मी कृतज्ञ आहे.

श्री महेश घोडके यांनी अतिशय कमी वेळात व अचूक टंकलेखन करून दिल्यानेच मी हा प्रबंध वेळेवर पूर्ण करू शकले. मी त्यांचीही अतिशय आभारी आहे.

हेमाभोरे